

**V. ULUSLARARASI VAN GÖLÜ
HAVZASI SEMPOZYUMU**
09-13 HAZİRAN 2009-VAN

**THE FIFTH INTERNATIONAL
SYMPOSIUM
OF VAN LAKE REGION**
09-13 JUNE 2009-VAN

EDİTÖR-EDITED BY
Prof. Dr. OKTAY BELLİ

V. ULUSLARARASI VAN GÖLÜ HAVZASI SEMPOZYUMU
THE FIFTH INTERNATIONAL SYMPOSIUM
OF VAN LAKE REGION

Van Valiliği'nin Ev Sahipliğinde İstanbul Üniversitesi, Van Yüzüncü Yıl
Üniversitesi, Van Ticaret ve Sanayi Odası, TMMOB Mimarlar
Odası Van Şubesi ve ÇEKUL Vakfı'nın Organizasyonu ile 09-13 Haziran 2009
Tarihleri Arasında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz Andıç Kültür Merkezinde Gerçekleştirilmiştir.

© Yayın Hakları

Prof. Dr. Oktay BELLİ

Tasarım ve Uygulama

Yasemin YAFAY

RNA İletişim, Danışmanlık ve Reklam Pazarlama
Küçükçamlık Sitesi Yolu Esra Sk. Villa: 4 Etiler-İSTANBUL
Tel: 0212 263 70 13-14 Fax: 0212 263 70 15
web: www.rna.com.tr - e-posta: info@rna.com.tr

Kapak Resmi

Van Kalesi

(Oktay BELLİ)

Baskı ve Cilt

Mavi Ofset Basım Yayın Tic. San. Ltd. Şti.
Eskop Sanayi Sitesi C1 Blok No:25 İkitelli - İSTANBUL
Tel: 0212 549 25 30 Fax: 0212 549 26 84
www.maviofset.com - bilgi@maviofset.com

İlk Basım 2010 İstanbul

TC

Van Valiliği

İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları

Tüm Hakları Saklıdır. Kaynak Belirtmek Koşulu ile Yararlanılabilir.

ISBN: 978-605-363-677-9

Kitapta Yer Alan Görsel Malzemelerin Çok Büyük Bir Kısımı, Yazarları Tarafından Sağlanmıştır.
Kitapta Yer Alan Makalelerin Her Türlü Bilimsel ve Yasal Sorumluluğu Yazarlarına Aittir.

DEMOGRAPHIC SITUATION IN VAN IN SECOND HALF OF XIXth CENTURY

ABSTRACT

Mehmet DEMİRTAŞ*

Even if Van has changed hand between Ottomans and Safevis in different times, it has bound to Ottoman State during Kanuni period. According to archive documens the composition of Van had been written before 1557. After it had been taken under Ottoman management Van had played a vital role between Otoman and İran and this case has effected domographic constarction of the city. After Van had been bound to Ottoman state, it had become province it has made changes in its administrative division many times. It has been anderstood that Van wasnt a big settlemet area at the end of XVIth century. In this period 17 starborards was bound to the provice of Van. In the beginning of XVIIth century 100.000 people were living in Van and in it around. Van has kept its being province status in XVIIth century. In the first half of XIXth century, including central district 16 settlement units were bound to Van. The number of the population in Van based on information given by the foreign official employees and travellers. Accordig to Millingen who was a traveller, in this period 400.000 people were living in Van. Approximately 68 % of the population were muslim and 32 % were nonmuslim in Van in 1869. accordig to a archive document dated 1880 120.000 people were living in the province of Van; 63 % were muslim, 36 % christian and 1 % were Nasturi-christian.

The first census in which women also were included was taken in 1881-1882 and its result was announced in 1893. According to this census in which there were sound datas totally 54.582 muslims and 59.382 non-muslim were livingin the province of Van and in its borders. According to this census the rate of muslims was 48 % and non-muslims race was 52 %. Accordig to French priest and orientalist Vital Cuinet who had tarvelled in Anatolia near the end of XIXth century, total amount of the population in Van were 430.000. According to it christians intensively were living in the center of Van. From 51.149 population lived here 33.053 (64.62 %) were christians. 35.38 % were muslims. In 1897 the settlement place was the center of Van where the christians lived intensively in. According to the yearbook of the province of Van the percent of the muslims approximatel weere 44 %, and 56 % were non-muslims. Total amount of the population in the province were near 170.000. from the total amount of the population 61 % were muslims and 39 % were non-muslims. According to this situation the rate of muslims was more intensive in roral areas than in central district.

Key Words:

Population, Province, City of Van, Scale of populatin, East Anatolia.

* Assistant Prof. Mehmet DEMİRTAŞ, Yüzüncü Yıl University, Faculty of Education, Department of History, Van-TURKEY, e-mail:demirtasm@gmail.com, mdemirtas13@hotmail.com.

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA VAN'DA DEMOGRAFİK DURUM

Mehmet DEMİRTAŞ*

GİRİŞ

G ünümüzde Van Gölü Havzasının en büyük şehri olan Van İlkçağda da önemli bir yerleşim birimiydi. Van bölgesinin en meşhur sahipleri Urartular olmakla birlikte yapılan araştırmalar bölgede Urartu öncesi dönemde de çeşitli medeniyetlerin yaşadığını ortaya koymaktadır. Van şehrinin ortaçağda da yine çeşitli medeniyetlere ve devletlere ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Bu bakımdan İslam ordularının bölgeye gelmesi ve çeşitli İslam devletlerinin Van'ı idare etmeleri önemli olmakla birlikte, konumuz bakımından üzerinde durulması gereken dönem Osmanlı hâkimiyetinin gerçekleşmesi ile başlayan dönem olduğundan, Osmanlı idaresinde Van şehrinin tarihi gelişiminden kısaca söz etmekte fayda vardır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Osmanlı Devletinin hâkimiyeti ile tanışması XV. yüzyıl başlarındadır. 1514 tarihli Çaldıran Savaşı bu yönüyle ilk önemli gelişmedir. Bu savaş ile birlikte bölgenin bazı yerleri Osmanlı Devletine bağlanmaya başlamış olmakla birlikte bu durum Van için geçerli değildir.

Çaldıran Savaşıyla birlikte Van'ı ele geçirmeye çalışan Osmanlılar, Safevi engeli ile

karşılaşmışlardır. Bu süreçte bir süreliğine Osmanlı Devletine bağlanmış olmakla birlikte Van'da Osmanlı hâkimiyeti ancak 1534 tarihindeki Irakeyn Seferinden bir süre sonra gerçekleşmiştir. 1548'de Defterdar Sarı İskender Paşa'nın beylerbeyi olarak atanması ile bölge kesin bir şekilde Osmanlı Devletine bağlanmıştır¹.

Osmanlı Devleti'ne bağlandıktan sonra eyalet statüsüne kavuşturulan Van'ın, XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde iki kez tahriri yapılmıştı. Van, 1568-1576 yıllarında liva tabir edilen 13 sancağa bölünmüştü. Bunlar, Van (paşa sancağı), Adilcevaz (bu tarihlerde Ahlat Adilcevaz'a bağlı bir nahiye idi), Bitlis, Muş, Bargiri, Erciş, Kârgâr, Kesani, Espayrid (Ispayrid), Ağakis, Şırvi, Vadi-i Beni Kotur ve Mahmudi idi. Ancak Van Eyaletinin Osmanlı-İran sınırında ve Safevilerle yapılan mücadelelerde Osmanlı Devletinin ileri bir karakolu durumunda olması münasebetiyle, siyasi yönden devamlı olarak bir hareketliliğe sahne olmuştur. Van-İran sınırındaki bazı sancak ve kalelerin bu mücadeleler sırasında el değiştirmesi ile Van Eyaleti'nin idari taksimatı da zaman zaman değişikliğe uğramıştır². XVI. yüzyıl sonlarında Van şehrinin fazla büyük bir yerleşim yeri olmadığı anlaşılmaktadır. 1581 tarihinde Van Beylerbeyine ve Kadısına gönderilen bir hükümde, şehrin ahâliye ve muhafaza hizmetinde olanlara yetecek

* Yrd. Doç. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Van-TÜRKİYE, e-posta: demirtasm@gmail.com, mdemirtas13@hotmail.com.

büyükte olmadiğından şehre iskele tarafından 1600 zir'a³ ilave olunmasına izin verilmişti⁴. XVI. yüzyıl sonlarında, 1578-1588 tarihleri itibariyle Van Eyaletine 17 sancak bağılı bulunuyordu⁵.

XVII. yüzyıl başlarında Müküs'ün, Kârgâr maa Müküs ifadesi ile Van Eyaletine bağılı olduğı görülmektedir. Yine Berdi, Ovacık ve Kale-i Bayezid adıyla Bayezid de Van'a bağılı sancaklardı⁶. Bu dönemde Van Eyaletinin nüfusuna dair çeşitli bilgiler mevcuttur. Buna göre 1611 tarihinde Van Eyaletinde 23,000 neferden fazla nüfus yaşamaktaydı. "Nefer" in beşte biri "mücerred", beşte dördü hane olduğuna göre ve bir haneye beş kişinin düştüğü göz önünde bulundurulduğunda söz konusu tarihte eyaletin toplam nüfusu 96,600 kişiden fazla bir rakama tekabül etmektedir⁷. XVII. yüzyıl ortalarında Van'ı ziyaret eden batılı seyyah Tavernier, şehrin çok kalabalık olduğunu, burada tedavülde bulunan İran parasının daha çok rağbet gördüğünü ve şehrin nüfusunun çoğunluğunun Ermenilerden meydana geldiğini söylemektedir⁸. XVIII. yüzyılda Van, eyalet olma durumunu muhafaza etmiştir. Bu yüzyılın sonlarında (1777-1787 tarihleri arasında) eyalete bağılı sancaklar şunlardı: Van, Adilcevaz (liva), Bitlis (hükümet), Hizan (hükümet), Şirve (liva), Espayrid (liva), Gerin, Zeğiri (liva), Kârgâr (liva), Erciş (liva), Bargiri (ocaklık), Hoşap (hükümet), Hakkâri (hükümet) Müküs (hükümet) idi⁹.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Van, idari taksimat

olarak eyalet statüsünde olmaya devam etmekteydi. 1831 tarihi itibariyle Van Eyaletine Van, Adilcevaz, Şirve (Şirvan), Esbaberd (Espayrid), Köyin, Zeriki, Kerkâr (Kürdkâr), Ağakis, Erciş, Müküs ve Muş livaları bağılı bulunmaktaydı. Yine Van'a bağılı yerlerden Bargiri ocaklık, Hakkâri, Bitlis Hizan ve Mahmudi (Hoşap) hükümet statüsünde idi¹⁰. 1830-1840 arası dönemde Van şehrinin nüfusu yaklaşık olarak 20,000 kişi civarındaydı¹¹.

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van'ın Demografik Yapısı

XIX. yüzyılın sonlarına kadarki nüfus bilgileri genellikle yabancı seyyahların ve devlet görevlilerinin verdikleri rakamlar ile tahrirler sonucu elde edilen çeşitli tahminlere dayanmaktadır. Bu yüzyılın ortalarına dair nüfus tahmini yapan kişilerden biri olan Millingen söz konusu dönemde Van'da en az 400 bin kişinin yaşadığını söylemektedir. O'na göre bu nüfus Kürtler, Türkler, Ermeniler ve Yezidilerden meydana gelmişti. Bu dönemde Van'da mutasarrıf unvanlı bir paşa devleti temsil etmekteydi. İki tanesi Hristiyan olan on dört kişilik meclis, valinin görevlerini yerine getirmesine yardımcı olmaktaydı. Muhasebeci, valinin gözetimi altında ilin finansal yönetimini üstlenmişti. Müftü ise mahkemeyi Kur'an'a göre yönetmekteydi. Ermeniler, piskoposun otoritesi altındaydı. Piskopos ruhani liderliğin yanında, Ermenilerin sivil yönetim görevini de üstlenmişti¹².

Yerleşim Yeri	Müslüman	Hristiyan	Toplam
Adilcevaz	9,700	15,500	25,200
Erciş	8,000	4,500	12,500
Mahmudiye	30,700	5,400	36,100
Çatak	12,000	4,000	16,000
Müküs	9,800	9,000	18,800
Gevaş	23,000	14,400	37,400
Yekûn	91,200	42,800	134,000

Tablo 1. 1868'de Van'a Bağılı Yerlerde Nüfus

Konsolos Taylor'un 1869 tarihli raporunda yer alan 1868 yılına ait rakamlara göre Van Sancağına bağlı yerlerde yaşayan nüfusun dağılımı ise şöyle idi¹³.

Tablonun tetkikinden çıkan sonuca göre, söz konusu tarihte Van Sancağına bağlı yerleşim birimlerinde yaşayan nüfusun dağılımı da şöyle idi: Adilcevaz'da nüfusun yaklaşık olarak % 61,5'i Hristiyan ve % 38,5'i Müslümandı. Erciş'te bu oran, yaklaşık olarak % 64 Müslüman, % 36 Hristiyan şeklindeydi. Taylor'un raporuna göre söz konusu tarihte Mahmudiye (Hoşap) Kazasında nüfusun ezici çoğunluğu Müslümanlardan meydana gelmişti ki, kazadaki nüfus yaklaşık % 85 Müslüman, % 15 Hristiyan'dı. Şatak'ta (Çatak) nüfusun % 75'i Müslüman, % 25'i Hristiyan, Müküs'te nüfusun oranı birbirine çok yakındı. Buna göre kazada nüfusun yaklaşık % 52'si Müslüman, % 48'i Hristiyan'dı. Gevaş'ta bu oran yaklaşık olarak, % 61,5 Müslüman, % 38,5 Hristiyan şeklindeydi. 1868 tarihi itibarıyla Van'a

bağlı yerleşim birimlerinde yaşayan toplam nüfusun yaklaşık olarak % 68'i Müslüman, % 32'si Gayrimüslimdi.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı memleketinde çeşitli nüfus sayımları yapılmıştır. İlk sayımlarda kadınlar sayılmamış ve genellikle hane hesabına göre bir sayım yapılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan çeşitli belgelerde nüfus rakamlarına yer verilmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı için tespit edebildiğimiz en erken tarihli belge 1872 yılına aittir. Ancak bu belge de dâhil bundan sonraki kayıtlarda Van, vilayet olarak geçmektedir. Bunun sebebi Osmanlı idari taksimatında XIX. yüzyılda da değişiklikler meydana gelmiş olmasıydı. Buna göre 1864 yılında eyalet sisteminden vilayet sistemine geçildiğinden¹⁴, kurulan Erzurum Vilayeti içinde Van, sancak olarak düzenlenmiştir¹⁵. Yukarıda sözü edilen arşiv kaydına göre 1872 tarihinde Van Vilayetinde (sancağında) nüfusun durumu şöyle idi¹⁶:

Tablo II. 1872 Tarihi İtibariyle Van'da Nüfus

Yerleşim Yeri	Müslüman (Hane)	Ermeni (Hane)
Nefs-i Van Kazası	3000	3500
Etraf ve Nahiyelerinde bulunan	2000	3000
Elbak ve Bargiri kazaları	1500	250
Erciş Kazası ve muhtelif aşiretler	3000	600
Adilcevaz Kazası	700	500
Müküs Kazası	1200	400
Gevaş, Vastan ve Karçıkan Kazaları	2500	1000
Şatak ve Norduz, Kazaları	2600	1200
Mezkur Şatak, Gevaş, Norduz Kazalarında		
Bulunan İskân edilmemiş aşiretler	3000	-
Bilinen Yerlerden Hicret Edip İskânları Yapılanlar	1500	-
Yekûn	21,000	10,450

Tablonun incelenmesi sonucu Van Sancağında yaşayan nüfusun yaklaşık % 67'si Müslüman, % 33'ü Hristiyan Ermenilerden meydana gelmişti. Bu rakamlar Konsolos Taylor'un 1868 tarihi için verdiği rakamlara çok yakındır. Yukarıdaki belgede, Ermenilerin 10,450 olan nüfusu yanlışlıkla 9,400

olarak toplanmıştır. Bu yanlışlık tarafımızdan düzeltilmiştir. Van'a bağlı yerleşim birimleri içinde Van merkez kazası ile etraf ve nahiyelerde bulunan gayrimüslim nüfus Müslüman nüfustan fazlaydı.

"Van Vilayet-i Celilesi dâhilinde vakı' liva ve kazalarda meskûn ve mutavattın bulunan Müslim

ve gayrimüslim nüfus-ı zükûrun doksan üç senesi Şabanı iptidasından doksan yedi senesi Şevvaline kadar olan müddet zarfında vuku' bulan tevellüdat ve vefayatı el yevm mevcut bulunan nüfus-ı zükûrun mikdarını natûk cetveldir" şeklinde başlayan 1880 tarihili bir arşiv kaydında Van Vilayetinde 1293-1297 tarihleri arasında meydana

gelen doğum ve ölümler, bu tarihlerde Van Vilayeti ve bağlı yerlerdeki erkek nüfusun dağılımı ile aynı dönemde meydana gelen cinayet olayları ayrıntılı bir şekilde yer almıştır. Belgede, vilayet olarak ifade edildiğine göre söz konusu tarihte Van, vilayet statüsündeydi. Yine belgede Van Vilayeti, Van Sancağı ve Hakkâri Sancağı olmak üzere iki sancak

Tablo III. 1880 Tarihi İtibariyle Van Sancağında Nüfus

Kaza Adı	Yahudi Milleti	Nasturi Milleti	Ermeni Milleti	Millet-i İslâmiye	Toplam	Genel Toplam
Van Kazası	-	499	17,015	9,848	27,362	27,362
Erciş Kazası	-	-	4,810	16,825	21,635	21,635
Adilcevaz Kazası	-	-	1,003	4,557	5,560	5,560
Gevaş Kazası	-	-	4,547	4,913	9,460	9,460
Müküs Kazası	-	-	3,409	4,835	8,244	8,244
Şatak Kazası	-	-	2,024	5,009	7,033	7,033
Bargiri Kazası	-	-	1,502	13,011	14,513	14,513
Yekûn	-	499	34,310	58,998	93,807	94,306

şeklinde yer almaktadır. Belgeye göre söz konusu tarihlerde Van Vilayeti'nin Van Sancağında, doğanlarla ölenlerin hesabı çıkarıldıktan sonra kalan erkek nüfusun durumu şöyle idi¹⁷:

Tabloda dikkati çeken hususlardan biri Van Sancağında hiç Yahudi nüfusuna rastlanmamasıdır. Nasturiler de sadece Van merkez kazasında yaşamaktaydılar. Ermeni nüfusunun oransal olarak en çok bulunduğu yer Van merkez kazası olurken, Ermenilerin oranının en düşük olduğu yer Bargiri idi. Van merkez kazasında nüfusun yaklaşık olarak % 36'sı Müslüman, % 62'si Hristiyan Ermeni, % 2'si de Nasturi idi. Erciş Kazasında yaklaşık % 78 Müslüman, % 22 Hristiyan Ermeni yaşamaktaydı. Adilcevaz Kazasında nüfusun yaklaşık olarak % 82'si Müslüman, % 18'i Hristiyan Ermeni idi. Gevaş'ta nüfusun oranı yaklaşık olarak % 52 Müslüman, % 48 Hristiyan Ermeni, Müküs'te yaklaşık % 59 Müslüman, % 41 Hristiyan Ermeni şeklindeydi. Şatak Kazasında nüfusun yaklaşık % 71'i Müslüman, % 39'u Hristiyan Ermeni idi.

Bargiri'de Müslümanların oranı yaklaşık % 90, Hristiyan Ermenilerin oranı yalnızca % 10 civarındaydı. Buna göre, Van Sancağı'nın toplam erkek nüfus, 499 kişilik Nasturiler de eklendiğinde 94,306 kişi olurken, toplam nüfusun yaklaşık % 63'ü Müslüman, % 36'sı Hristiyan Ermeni ve % 1'i de Hristiyan Nasturi idi. Sadece erkek nüfusun yer aldığı 1880 tarihli nüfus cetvelinden çıkan sonuca göre, Van Sancağı'nda toplamda yaklaşık 200,000'den fazla insanın yaşadığı düşünülmektedir. Tablonun düşünceler kısmında, "iki sancakta askere alınmayan nüfusun mikdarı altmış bin kadar tahrir olunur" ifadesi yer almaktadır. Askere alma maksadı ile hazırlandığı düşünülen söz konusu cetvel, tahmini rakamlara dayanmaktadır. Gerek 1880 öncesi ve gerekse 1880 sonrası dönemlere ait resmi veya gayri resmi diğer nüfus cetvellerindeki nüfus rakamlarına göre Van Vilayetinde yaşamakta olan gayrimüslim nüfus oranları bu cetveldeki oranlardan daha yüksektir. 1880 tarihli söz konusu tablonun altında şu ifadelere

yer verilmiştir: “Geçen doksan üç senesi Şabanı iptidasından doksan yedi senesi Şevvaline kadar nüfus-ı mevcude ile tevellüdat ve vefayatın mikdarını havi iş bu cetvel tanzim ve takdim olundu. Fakat ma'lum-i âlîleri olduğu vech üzere nüfus-ı mevcudeden vefayat ve tevellüdatın nüfus-ı Van şehrinde yoklama ahvali rumî doksan altı senesi nihayetine değin icra kılınmış olmakla kaydından ihrac olunub sene-i haliyenin yoklama zamanı ise henüz hulûl itmemiş olduğundan iş bu irade üzerine bu kere mahlulat yoklaması iş bu Şevvale kadar olunmayup tevellüdat ve vefayatın mikdarı bala-yi cetvelde gösterilmiş ve nüfus Van Sancağına merbut kazalardan Hakkârî Sancağı'nın ahval-i tahririyyesi henüz icra kılınmamış olduğundan gerek nüfus, gerek tevellüdat ve vefayati mevrûd mazbatalarda mezburi mikdar üzerine ya'ni tahmini bir surette gösterilmekde...”

Osmanlı memleketinde kadınların da kaydedildiği ilk nüfus sayımı 1881-1882'de yapılan ve sonuçları 1893'te açıklanan nüfus sayımıdır. Nüfusla ilgili en sağlam bilgilerin yer aldığı söz konusu sayıma ait nüfus cetveline göre bu tarihte Van Merkez

Sancağında yaşayan nüfusun dağılımı şöyle idi¹⁸: Tablonun tetkikinden çıkan sonuca göre Hristiyan nüfusun en yoğun olarak yaşadığı yerleşim birimi Van Merkez Kazasıydı. Burada yaşayan toplam 51,149 kişilik nüfusun 33,053'ü (% 64,62) Hristiyanı. Geriye kalan % 35,38'i Müslümandı. Stanford Shaw Hristiyan nüfusun tamamının Gregoryen Ermeni olduğunu söylemektedir¹⁹. Van merkez kazası dışında Gevaş ve Müküs kazalarında da gayrimüslim nüfus Müslüman nüfustan daha fazla bir yekûn tutmaktaydı. Van Sancağı genelinde toplam 54,582 Müslüman ve 59,382 Gayrimüslim nüfus yaşamaktaydı. Buna göre nüfusun yaklaşık % 52'si Gayrimüslim, % 48'i de Müslümanlardan meydana gelmişti.

XIX yüzyılın sonlarında Ermeni basınının, Doğu vilayetlerinde nüfusun çoğunluğunu kendilerinin oluşturduklarını göstermek ve Avrupa kamuoyunu bu yolla etkilemek için çeşitli çalışmalar yaptıkları ve bunun üzerine devletin de tedbirler aldığı bilinmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan bir belgede bu duruma işaret edilerek bazı vilayetlerin nüfus bilgileri kamuoyuna açıklanmıştı.

Tablo IV. 1881-1882'de Van Sancağında Nüfus

Kaza Adı	Müslüman		Hristiyan		Toplam		Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
Van Merkez	8,324	9,772	14,052	19,001	22,376	28,773	51,149
Erciş	3,836	3,899	1,418	2,293	5,254	6,192	11,446
Adilcevaz	2,963	3,266	1,661	2,379	4,624	5,645	10,269
Karçıkan	2,618	3,575	1,748	2,618	4,366	6,193	10,559
Gevaş	1,864	2,564	2,023	2,779	3,887	5,343	9,230
Müküs	1,576	1,972	2,152	2,082	3,728	4,054	7,782
Muradiye	1,805	1,696	619	764	2,424	2,460	4,884
Çatak	2,188	2,664	1,715	2,078	3,903	4,742	8,645
Toplam	25,174	29,408	25,388	33,994	50,562	63,402	113,964

1890 tarihini taşıyan belgenin başında, “Ermeni matbuat-ı mütenevviyesinin Kürdistan'ı, Ermenistan ta'bir iderek neşr eylemiş olduğu asılsız nüfus cedveli Avrupa Efkar-ı Umumiyesini tahzir itmiş olduğundan Ermenilerin kesret üzere bulundukları vilayattaki nüfus-ı mevcudiyesi ile

oralardaki ahali-yi İslâmın ve sair akvamın nüfuslarını havi tanzim olunan cetveldir ki, takdim kılındı...” ifadelerine yer verilmiştir. Belgede tablo halinde verilen nüfus istatistiklerine göre Van Vilayetindeki nüfusunun durumu şu şekilde idi²⁰. Van ve Hakkârî sancaklarının bağlı bulunduğu

Tablo V. 1890'da Van Vilayetinde Nüfus

Yahudi	Katolik	Nasturi	Ermeni	İslam	Yekûn
2,900	1,930	59,500	71,582	282,582	418,494

Van Vilayeti geneline ait olan yukarıdaki nüfus cetvelinde Müslümanların genel nüfus içindeki payları yaklaşık olarak % 67,5 iken, gayrimüslimlerin oranı % 32,5 olarak tespit edilmiştir. Ermenilerin genel nüfus içindeki payları da % 17 olmuştur. Nüfusun yaklaşık % 14'ünü meydana getiren Nasturiler, çoğunlukla Hakkâri Sancağında yaşamaktaydılar.

1890 tarihinde Van şehir merkezinde yaşamakta olan nüfusun miktarı ise yaklaşık olarak 30,000 kişi civarındaydı²¹.

XIX. yüzyıl sonlarında Anadolu'yu gezen Fransız papaz ve oryantalist Vital Cuinet'e göre 1890'da Van'ın toplam nüfusu 430,000 kişiydi. Şemsettin Sâmî'nin de verdiği rakamlar aynıdır. Buna göre XIX. yüzyıl sonlarında 430,000 kişi olan Van'ın nüfusunun 241,000'i Müslüman, 178,000'i Hristiyan 5,000'i İsraili, 5,400'ü Yezidi ve 600'ü Çingene idi. Müslüman nüfusun 210,000'i Kürt, 30,500'ü Türk ve 500'ü Çerkez'di. Hristiyan nüfusun 79,998 kişisi Ermeni, 92,000'i Nasturi, ve 6,000'i Katolik Keldani idi. Ermenilerden yalnız 708 kişi Katolik, 290 kiş Protestan idi. Van Vilayeti, Nefs-i Van ve Hakkâri isimleriyle iki sancağa bölünmüştü. Vilayet 15 kaza, 103 nahiye ile 1580 karyeden meydana gelmişti²².

Cuinet'ye göre 1890 tarihinde Van merkez sancağında yaşayan toplam 130,000 kişinin dağılımı

Tablo VI. 1890'da Van Sancağında Nüfus

Topluluk Adı	Nüfus
Müslüman	61,000
Hristiyan	66,000
Yahudi	1,000
Yezidi	1,400
Çingene	600
Toplam	130,000

ise şöyle idi²³:

Tablonun tetkikinden çıkan sonuca göre Hristiyan nüfusun en yoğun olarak yaşadığı yerleşim birimi Van Merkez Kazasıydı. Burada yaşayan toplam 51,149 kişilik nüfusun 33,053'ü (% 64,62) Hristiyanı. Geriye kalan % 35,38'i Müslümandı. Stanford Shaw Hristiyan nüfusun tamamının Gregoryen Ermeni olduğunu söylemektedir¹⁹. Van merkez kazası dışında Gevaş ve Müküs kazalarında da gayrimüslim nüfus Müslüman nüfustan daha fazla bir yekûn tutmaktaydı. Van Sancağı genelinde toplam 54,582 Müslüman ve 59,382 Gayrimüslim nüfus yaşamaktaydı. Buna göre nüfusun yaklaşık % 52'si Gayrimüslim, % 48'i de Müslümanlardan meydana gelmişti.

XIX yüzyılın sonlarında Ermeni basınının, Doğu vilayetlerinde nüfusun çoğunluğunu kendilerinin oluşturduklarını göstermek ve Avrupa kamuoyunu bu yolla etkilemek için çeşitli çalışmalar yaptıkları ve bunun üzerine devletin de tedbirler aldığı bilinmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan bir belgede bu duruma işaret edilerek bazı vilayetlerin nüfus bilgileri kamuoyuna açıklanmıştı. 1890 tarihini taşıyan belgenin başında, "Ermeni matbuat-ı mütenevviyesinin Kürdistan'ı, Ermenistan ta'bir iderek neşr eylemiş olduğu asılsız nüfus cedveli Avrupa Efkâr-ı Umumiyesini tahzir itmiş olduğundan Ermenilerin kesret üzere bulundukları vilayâttaki nüfus-ı mevcudiyesi ile oralaradaki ahali-yi İslâmın ve sair akvamın nüfuslarını havi tanzim olunan cetveldir ki, takdim kılındı..." ifadelerine yer verilmiştir. Belgede tablo halinde verilen nüfus istatistiklerine göre Van Vilayetindeki nüfusunun durumu şu şekilde idi²⁰.

Cuinet aynı tarihte Van şehrinde toplam 30,000 kişinin yaşadığını, bunun 16,000'nin Müslüman, 13,500'ünün Hristiyan ve 500'ünün de Yahudi

olduğunu belirtmektedir²⁴.

Şemsettin Sâmî de aynı rakamları vererek 130,000 kişilik nüfusun 61,000'inin Kürt, Türk ve Çerkezlerden meydana geldiğini, 66,000'inin Ermeni, bin kadarının Keldani Hristiyan olduğunu belirtmektedir. Şemsettin Sâmî'ye göre bu nüfusun 1,000'i Yahudi, 1,400'ü Yezidi, 600'ü Çingene'dir²⁵. Tablonun tetkik edilmesi ile elde edilen sonuca göre, Van Vilayetinde yaşayan Müslüman nüfusun oranı yaklaşık olarak % 47 iken, geriye kalan yaklaşık % 53'lük kesim gayrimüslimdi. 600 kişilik Çingene nüfusun dini belirtilmemiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde uzun yıllar konsolosluk yapmış olan General Maywesky'ye göre, 1891 tarihi itibarıyla Van Sancağında nüfusun % 54'ü Müslüman, % 43'ü Hristiyan ve % 3'ü de diğer

dinlere mensuptu²⁶. Maywesky'nin nüfus çoğunluğuna göre oluşturduğu ve iki ayrı tablo halinde verdiği rakamlar itibarıyla edilebilir görünmektedir²⁷. Buna göre Van Vilayetinde Hristiyan nüfusun çoğunlukta olduğu yerler şunlardı²⁸:

Hristiyan nüfusun en yoğun olduğu yer Van merkez nahiyesi iken, Hristiyan dinine mensup Nasturiler arasında % 5'lik bir Müslüman nüfusa tesadüf edilmesi dikkate değerdir. Van Vilayetinin birçok yerinde ise Müslüman nüfus çoğunlukta idi. Rus General Maywesky aynı zamanda buna göre de bir tasnif yaparak nüfus bilgilerini karşılaştırma imkânı vermektedir. Buna göre, Müslüman nüfusun çoğunluğa sahip olduğu yerler ise şunlardı:

Maywesky'nin verdiği nüfus rakamlarının tamamı birlikte değerlendirildiğinde vilayet genelinde söz

Tablo VII. 1891 Yılında Van'da Nüfus

Yerleşim Birimi	Müslüman %	Hristiyan %	Diğer %
Van Şehrinde	41	58	1
Van Merkez Nahiyesi	30	70	
Timar Nahiyesi	32	67	1
Havasor Nahiyesi	24	67	9
Şatak	41	59	
Müküs	37	63	
Muş Merkez Kazası	30	70	
Nasturi Aşireti	5	95	

Tablo VIII. 1891 Yılında Van'da Nüfus

Kaza Adı	Müslüman %	Hristiyan %	Diğer %
Bargiri Kazası	85	15	
Erciş Kazası	82	18	
Adilcevaz Kazası	73	27	
Norduz Kazası	76	23	1
Mahmudi Kazası	76	10	14
Elbak Kazası	75	21	4
Hamidiye Kazası	73	27	
Gevaz Kazası	72	27	1
Beytülşebab Kazası	76	24	
Şemdinan Kazası	95	5	

Tablo IX. 1893Te Van'da Nüfus

Vilayet Adı	İslam	Ermeni	Protestan Ermeni	Nasturi	Yahudi	Yekûn
Van	87,204	39,013	100	2,935	1,025	130,277

konusu tarihte yaşamakta olan nüfusun yaklaşık olarak % 57'si Müslüman, % 41'i Hristiyan, geriye kalan % 2 ise diğer dinlere mensuptu.

1893 tarihini taşıyan ve çeşitli vilayetlerin (Haleb, Diyarbakir, Sivas, Erzurum, Ma'amuretülaziz, Van, Bitlis, Trabzon) erkek nüfuslarının yer aldığı bir arşiv belgesinde söz konusu tarihte Van Vilayetinde yaşamakta olan nüfusun dağılımı da verilmiştir. Teftiş olunan vilayetlerin erkek nüfusuna dair cetvel olduğu şeklinde bir ifade ile başlayan belgede, Van'daki erkek nüfusun sayıları şu şekilde verilmiştir²⁹:

Belgede, Van Sancağının nüfusu yanlışlık sonucu 156,692 olarak toplanmış olup, bu yanlışlık tarafımızdan düzeltilmiştir. Belgenin düşünceler kısmında, "Egerçü, Van ve Bitlis vilayetleri geşt ve güzad olunmuş ise de valilerden alınan malumat dâhil cetvel edilmiştir" ifadesi yer almaktadır. Van Sancağına ait olduğu anlaşılan söz konusu nüfus bilgilerine göre Van'daki Müslüman erkek nüfusun oranı yaklaşık olarak % 67, gayrimüslimlerin oranı ise % 33 olarak tespit edilmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesindeki vilayetlerle ilgili çeşitli nüfus bilgileri veren Hüseyin Nazım Paşa 1895 tarihinde Van vilayetinde toplam 308,000 kişinin yaşadığını, bunun 206,000'nin Müslüman, 71,000'nin Ermeni, 31,000'nin de Nasturi ve Yahudi olduğunu söylemektedir³⁰. Buna göre Van Vilayetindeki Müslüman halkın oranı % 66,8, gayrimüslim halkın oranı % 33,2 idi. Ermenilerin toplam nüfus içindeki payları ise % 23 civarındaydı. Yaklaşık olarak aynı dönemde Osmanlı kaynakları ile İngiliz Büyükelçiliği ve Erzurum Konsolosluğunun verdikleri nüfus rakamlarının karşılaştırmalı durumu şöyle idi³¹:

Tablonun tetkikinden anlaşılacağı üzere kaynakların verdikleri nüfus oranları farklılıklar

göstermektedir. Osmanlı kaynaklarına göre Van Vilayetindeki Müslüman nüfusun oranı yaklaşık olarak % 62, Ermenilerin oranı da % 38, İngiliz Büyükelçiliğinin verilerine göre, Müslümanların oranı yaklaşık olarak % 68, Ermenilerin oranı % 32, Erzurum Konsolosluğunun verilerine göre, Müslümanların oranı yaklaşık olarak % 42, Ermenilerin oranı ise % 58 olarak ortaya çıkmıştı. Toplam rakamlarda da farklılıklar mevcuttur. Muhtemelen Osmanlı kaynakları ve Erzurum Konsolosluğu Van Sancağına ait rakamları vermişken, İngiliz Büyükelçiliği Van Vilayetinin genel nüfusunu vermiştir. Bunun yanında bazı vilayetlerde genel nüfus sayımının veya sayımdan sonraki nüfus kayıt işlemlerinin çeşitli aşamalar yüzünden kesintiye uğradığı ve nüfusun tam olarak tespit edilemediği anlaşılmaktadır. Anadolu ıslahatı ile ilgili çeşitli çalışmalar yapan Ahmet Şâkir Paşa'nın Van'da karşılaştığı durum bunu ispat etmektedir. Buna göre, 1883 tarihinde başlatılan nüfus kayıt işlemleri tamamlanamadan 1885 yılında son bulmuş, 1888 tarihli zorlayıcı hüküm taşıyan Sicil-i Nüfus Nizamnamesi'nin para ve hapis cezaları gerektiren fıkralarına rağmen istenilen netice alınamamıştı. Teftiş Heyeti bu faaliyetin tekrar başlaması ve istenilen neticenin alınabilmesi için gayretlere girişmişti. Bunun üzerine yeniden nüfus kayıt işlemlerine başlanan vilayette Vilayet Nüfus Müdürlüğü'nden teftiş heyetine nüfus cetvelleri verilmişti. Teftiş Heyetine verilen cetvellere göre 1896 tarihinde Van Vilayetinde nüfusun ayrıntılı dağılımı şöyle idi³².

Tablonun tetkikinden çıkan sonuca göre, Van Sancağındaki toplam 25,688 hanede 148,578 kişi yaşamaktaydı. Buna göre her haneye ortalama 5,8 kişi düşmekteydi. Toplam nüfusun 64,178'i Ermeniydi. Ermeni nüfusun genel nüfusa oranı

Tablo X. Çeşitli Kaynaklarda Van'da Nüfus

Osmanlı Kaynakları		İngiliz Büyükelçiliği		Erzurum Konsolosluğu	
Müslüman	Ermeni	Müslüman	Ermeni	Müslüman	Ermeni
179,380	67,792	282,582	135,912	115,000	155,988

Tablo XI. 1896'da Van Sancağında Nüfus

Liva Ve Kaza	Hane	Nasturi			Ermeni			İslam			İcmâl		
		K	E	Y	K	E	Y	K	E	Y	K	E	Y
Van Kazası	10,923	347	401	748	15,000	20,000	35,000	13,200	14,730	27,950	28,567	35,131	63,698
Erciş Kazası	3,116	-	-	-	1,630	2,253	3,883	5,473	7,982	13,555	7,103	10,235	18,238
Adilcevaz Kazası	2,273	-	-	-	2,188	2,728	4,916	4,100	4,675	8,776	6,288	7,404	13,692
Bargiri Kazası	2,211	-	-	-	858	834	1,694	3,295	6,194	9,489	4,153	7,030	11,183
Gevaş Kazası	1,916	-	-	-	2,143	2,905	5,048	2,042	2,773	4,785	4,100	5,678	9,833
Karçıkan Kazası	1,828	-	-	-	1,916	2,587	4,503	2,464	4,432	6,866	4,350	7,019	11,369
Müküs Kazası	1,797	-	-	-	2,135	2,137	4,272	1,681	1,950	3,631	3,816	4,087	7,903
Şatak Kazası	1,623	197	202	399	2,408	2,454	4,862	3,953	4,348	8,301	6,558	7,004	13,562
Yekûn	25,688	544	603	1147	28,278	35,900	64,178	36,168	47,085	83,253	64,990	83,588	148,578

Tablo XII. 1897'de Van Sancağında Nüfus

Kaza İsmi	Müslüman		Toplam(M)	Gayrimüslim		Toplam (G)	İcmal
	Kadın	Erkek		Kadın	Erkek		
Van Kazası	14,730	13,220	27,950	20,401	15,347	35,748	63,698
Adilcevaz Kazası	4,926	4,850	9,776	2,728	2,188	4,916	14,692
Erciş Kazası	8,382	6,973	15,355	2,253	1,630	3,883	19,238
Bargiri Kazası	6,550	4,450	11,000	834	858	1,692	12,692
Şatak Kazası	4,348	3,953	8,301	2,656	2,605	5,261	13,562
Gevaş Kazası	2,773	2,012	4,785	2,905	2,143	5,048	9,833
Müküs Kazası	1,950	1,681	3,631	2,137	2,135	4,272	7,903
Karçıkan Kazası	4,432	2,434	6,866	2,587	1,916	4,503	11,369
Mahmudi Kazası	9,671	5,925	15,596	589	515	1,104	16,700
Yekûn	57,762	45,498	103,260	37,090	29,337	66,427	169,687

yaklaşık olarak % 43, Müslüman nüfusun genel nüfus içindeki payı yaklaşık % 56 olmuştur. Geriye kalan % 1'lik nüfus da Nasturilerdi.

1315 (1897) tarihli Van Vilayet Salnamesine göre Van merkez sancağında nüfusun dağılımı şöyle olmuştur³³:

Vilayet salnamesinde yer alan resmi nüfus rakamları değerlendirildiğinde 1897'de gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfustan daha fazla olduğu yerlerin Van Kazası ile birlikte Gevaş ve Müküs kazaları olduğu görülmektedir. Diğer bütün yerleşim birimlerinde Müslüman nüfusun

oranı daha yüksektir. Bu yerler arasında Mahmudi ve Bargiri kazalarındaki nüfus oranları dikkat çekicidir ki, Mahmudi Kazasında yaşayan nüfusun sadece % 6,6'sı, Bargiri'de de % 13'ü gayrimüslimdi. Erciş'te gayrimüslim nüfusun oranı yaklaşık olarak % 20 civarındaydı. Van Vilayeti genelinde 1897 tarihi itibarıyla yaşamakta olan nüfusun yaklaşık olarak % 61'i Müslüman, % 39'u gayrimüslimdi.

XIX. yüzyılın sonlarında Van Vilayeti, Van ve Hakkâri sancaklarından medya gelmişti. Van Sancağına, Van merkezle birlikte toplam sekiz

kaza, Hakkâri Sancağına da Hakkâri merkezle birlikte toplam yedi kaza bağlı bulunmaktaydı. Van Sancağına bağlı nahiye sayısı 51, köy sayısı 829'du. En çok nahiye'nin bağlı bulunduğu kaza Van merkez kazası (17 nahiye), en çok köyün bağlı bulunduğu kaza ise Şatak Kazasıydı (167 köy). Hakkâri Sancağına toplam 31 nahiye ve 770 köy bağlıydı. Hakkâri Sancağında en çok nahiye'nin bağlı bulunduğu kaza Elbak (8 nahiye), en çok köyün bağlı bulunduğu kaza ise Gevar (184 köy) Kazasıydı. Van Vilayeti genelinde toplam 103 nahiye, 1,580 köy vardı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Van'da nüfusu etkileyen çeşitli faktörler mevcuttu. Bunların önemlileri vilayetin sahip olduğu çeşitli özelliklerdir. Şemsettin Sâmî Kâmûsu'l-A'lâm'da, vilayetin sahip olduğu ekonomik değerler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Nüfus ve nüfus hareketleri bakımından büyük önemi olan bu değerler O'na göre şöyle idi: İlk dikkati çeken hususlardan biri, XIX. yüzyılın sonlarında Van'ın 47,700 kilometrekarelik arazisinin yalnızca 21,500 kilometrekaresinin tarıma elverişli olmasıydı.

Arazinin, 14,350 kilometrekaresi dağlık ve taşlık olduğundan boş arazi olarak öne çıkmaktaydı. Bu arazinin ekonomik olarak bir değer ifade etmediği söylenebilir. Arazinin 6,350 kilometrekaresi ormanlık, 5,450 kilometrekaresi göl ve 20 kilometrekaresi de bataklıktı. Van Sancağında en çok buğday ve arpa ekilmekte iken, Hakkâri Sancağında başlıca darı, mısır ve pirinç yetiştirildi. Fasulye, nohut, bakla ve sair sebzelerin çeşitleri ile elma, armut, zerdali, şeftali, kiraz, vişne ve güney taraflarında incir, nar, badem ve sair meyveler yetiştirildi. Her iki sancakta bağlar oldukça fazlaydı. Hayli şarap yapılır ve kuru üzüm üretilirdi. 600 bin kilo kadar tütün de yetiştirildi. Ormanları zamanında çok iken yüzyılın sonlarında Van Sancağında ancak saban ve sair ziraat aleti imaline yetecek kadar karaağaç ve dişbudak vardı. Hemen bütün dağları çıplaktı. Odun kerestesi İran'dan gelmekteydi. Hakkâri Sancağında ormanlar bulunurdu. Başlıca ağaçlar meşe çeşitleriydi. Su mecralarıyla Van Gölü kenarında kavak ağaçları da çoktu. Bunlar da keresteye kullanılırdı. Vaktiyle çok miktarda bulunan ceviz ağaçlarından da yalnız

Tablo XIII. 1899'da Van Vilayetinde İdari Taksimat

Van Sancağı	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Van	17	154
Karçıkan	5	79
Şatak	6	167
Gevaş	5	59
Adilcevaz	5	44
Erciş	6	122
Bargiri	4	121
Müküs	3	83
Hakkâri Sancağı	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Hakkâri	1	165
Elbak	8	144
Gevar	6	184
Şemdinan	4	129
Mahmudi	5	83
Ma'muret ül Hamid	2	34
Beytülşebab	5	31
Yekûn	103	1580

Hakkâri Sancağında bir miktar kalmıştı. Bu dönemde meralarının sayısı fazlaydı ve hayvancılık çok yaygındı. Vilayetin sanayi ürünleri, Van bezi denilen bir çeşit pamuk bezle manuse şiyak, aba, kilim, halı, seccade, tiftikten şal, ipekten canfes, kadife, çorap ve gümüşten yapılan çeşitli şeyler ile sair eşya, sarraciye, testi, çanak, çömlek, gibi topraktan yapılan eşya, keten yağı, şarap olup, gölden elde edilen balık ihraç edilirdi. Sanayinin birinci merkezi Van şehri idi. Söz konusu imal ürünleri evlerde kadınlar tarafından yapılırdı. Vilayetin bütün sanayi üretimi senelik yaklaşık olarak 60,000 Osmanlı Lirası kıymetinde idi. Yapılan ürünlerin önemli bir kısmı ihraç edilirdi. İhracat yaklaşık 165,000 lira civarındaydı³⁴.

SONUÇ

Osmanlı Devletine bağlandıktan sonra eyalet olarak teşkilâtlandırılan Van'ın idari yapısında çeşitli kereler değişiklikler meydana gelmişti. 1864 tarihinde yapılan yeni düzenleme ile eyalet sisteminden vilayet sistemine geçildiğinde bir süre Erzurum Vilayetine bağlanan Van Sancağı, daha sonraki dönemlerde yeniden vilayet statüsüne alınmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına kadar ki nüfus rakamları genellikle tahrirler sonucu elde edilen verilere, yabancı devler görevlilerinin ve seyyahların tahminlerine dayanmaktadır. Bu görevliler ile seyyahların raporlarında ve gezi notlarında nüfusa dair bazı bilgilerin yanı sıra, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde de söz konusu dönemlere ait çeşitli kayıtlar mevcuttur. 1872 tarihli bir arşiv kaydında Van, vilayet olarak geçmektedir. Belgede Van Vilayetinin, Van ve Hakkâri sancaklarından meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu tarihte Van Sancağında yaşayan nüfusun yaklaşık % 67'si Müslüman, % 33'ü Hristiyan Ermenilerden meydana gelmişti. 1880 tarihli başka bir belgede yine Van, Vilayet olarak geçmekte ve vilayetin, Van ve Hakkâri sancaklarından meydana geldiği sonucuna varılmaktadır. Bu tarihte Van Sancağında

nüfus Müslümanlar ile Hristiyan Ermenilerden meydana gelmişti. Van merkez kazasında az sayıda Nasturi de yaşamaktaydı. 1880 tarihi itibarıyla Van Sancağında yaşamakta olan toplam nüfusun yaklaşık % 63'ü Müslüman, % 36'sı Hristiyan Ermeni ve % 1'i de Hristiyan Nasturi idi. Osmanlı Devletinde kadınların da hesaplandığı ilk nüfus sayımı 1881-1882'de yapılan ve sonuçları 1893'te açıklanan sayımdır. Ancak bazı vilayetlerde gerek sayım işlemleri, gerekse nüfus kayıt işlemleri sağlıklı bir şekilde yapılamamıştır. Nüfus kayıt işlemlerinin yıllar sonra bile tamamlanamadığı vilayetlerden biri de Van'dı. Kayıt işlemleri ancak, işlemlerin gecikmesine uygulanan çeşitli yaptırımlar ve devlet tarafından bölgeye gönderilen müfettişlerin zorlamaları sayesinde yıllar sonra tamamlanabilmiştir. 1896 yılında müfettişlere verilen nüfus cetvellerindeki nüfus oranlarıyla, 1893'te resmen açıklanan sonuçlar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Müfettişlerin zorlamaları ve yaptırım tehditlerinin yol açtığı acelecilik, 1896'daki sonuçların tam olarak tespit edilememiş olması sonucunu doğurmuş olmalıdır. Dolayısıyla bu sonuçlara itidalli yaklaşılmasında fayda bulunmaktadır. Buna rağmen nüfus verileri bakımından en sağlam bilgilerin yer aldığı ve 1893'te resmen açıklanan sayıma ait nüfus cetvellerine göre, Van Sancağında yaşayan nüfusun yaklaşık olarak % 48'i Müslüman, % 52'si Gayrimüslimdi.

Fransız papaz ve oryantalist Vital Cuinet'e göre 1891'de Van Sancağındaki nüfus Müslüman Kürtler, Türkler, Çerkezler ile Katolik ve Protestan Ermeniler, Katolik Keldaniler ve Hristiyan Nasturilerden meydana gelmişti. Nüfusun yaklaşık % 47'si de Müslüman, % 53'ü gayrimüslimdi. Uzun yıllar Doğu Anadolu'da görev yapan Rus General Maywesky'nin verdiği rakamlar da Cuinet'in verdiği rakamlardan biraz farklılık göstermektedir. O'na göre Van Sancağında yaşamakta olan nüfusun yaklaşık % 57'si Müslüman, % 43'ü diğer dinlere mensuptu. Van Vilayet Salnamesine göre

1897 tarihinde Van Sancağında yaşamakta olan nüfusun yaklaşık % 61'i Müslüman, % 39'u gayrimüslimdi. Yıllar itibariyle bütün nüfus bilgileri dikkatle incelendiğinde, 1880 sonrası dönemde Van Sancağında, Hristiyan nüfusta bir azalma eğilimi olduğu dikkati çekmektedir. Bunda, 1878 tarihli Berlin Antlaşması sonrası dönemde meydana gelen Ermeni olayları sebebiyle, Ermeni nüfusunda bir azalma meydana gelmiş olmasının önemli bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Nüfus rakamlarının

değerlendirilmesinde dikkati çeken önemli noktalardan biri, Van merkez kazası ve Müküs Kazasında gayrimüslim nüfusun genel olarak daha büyük bir orana sahip bulunduğu, bunun yanında diğer yerleşim birimlerinde bu durumun tersinin geçerli olduğudur. Sonuç olarak Van Sancağının geneli için bir mukayese yapıldığında, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfustan daha yüksek bir orana sahip olduğu görülmektedir.

DİPNOTLAR

1. Van Kütüğü, Yüzüncü yıl Üniversitesi Yayınları, Yayın Kurulu Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Mehmet Yiğit, Bekir Oğuzbaşaran, Van 1992, s. 103-105, "Van", Yurt Ansiklopedisi-10, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1984, s. 7551, Abdüsselam Uluçam, Ortaçağ Ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı-I Van, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 13.
2. Orhan Kılıç, XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648), Van Belediye Başkanlığı Kültür Ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van 1997, s. 119, 120, Van Kütüğü, s. 106.
3. Zirâ', ticaret ve inşaat sektöründe sıklıkla kullanılan bir ölçü birimiydi. En küçüğü ipek kumaşlar için kullanılırdı ve 85 cm civarındaydı. Yün ve pamuklu kumaş zirâ'sı 68 cm, tersane zirâ'sı 70 cm, duvarcı zirâ'sı 76 cm idi. Robert Mantran, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul (Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi), Cilt II, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 67. Arşın: Eskiden beri doğuda ve Osmanlı memleketinde kullanılan bir uzunluk ölçüsü birimiydi. Kumaş ölçmeye yarayan çarşı arşını 68 cm uzunluğundaydı. Mimar arşını 75,8 cm uzunluğunda olup, adı zirâ' veya zirâ'-i mimari idi. Midhat Sertoğlu, Osmanlı Tarihî Lûgatı, Enderun Yayınları, İstanbul 1986, s.
19. Zirâ' ile ilgili ayrıca bkz. Walter Hinz, İslamda Ölçü Sistemleri, Çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s.67-68, Feza Gunergun, "Osmanlılar ve Metre Sistemi", Osmanlı-VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1990, s. 661.
4. Van Kütüğü, s. 109.
5. Şenol Çelik, "XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van Tarihi" Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:1, Cilt: 1, Van 1990, s. 265.
6. Van Kütüğü, s. 107. XVII. yüzyılda Van Eyaletine bağlı sancaklar hakkında ayrıca bkz. Kâtip Çelebi, Cihannümâ, İstanbul 1145, s. 419, 420.
7. Van Kütüğü, s. 109.
8. Jean-Baptiste Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi, Editör: Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s.292.
9. "Van", Yurt Ans-10, s. 7552.
10. Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat Ve Nüfus", Belleten, C. XV, Sayı:60, Ankara 1951, s. 626,
11. Osmanlı İmparatorluğunun Ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, Hazırlayan Cem Behar, Tarihi İstatistikler Dizisi-II, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara

- 1996, s. 33.
12. Major Frederick Millingen, Kürtler Arasında Doğal Yaşam, Çev. Nuray Mestçi, Doz Yayınları, İstanbul 1998, s. 98, 99.
13. Bilal Şimşir, İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880), Çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınları, Ankara 1986, s.
14. Halil İncalcık, "Eyalet" DİA-XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 550, Sina Akşin, Türkiye Tarihi-III, Osmanlı Devleti (1600-1908), Cem Yayınları, İstanbul 1990, s. 144, 145. XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devletinin taşra üzerindeki otoritesi zayıflamış bulunuyordu. Bu sebeple II. Mahmut döneminde valiler, maaş bağlanarak birer memur durumuna getirildiler. Böylece vilayetlerin başkente bağlılıkları kuvvetlendirilmeye çalışıldı. Bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi-V, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 154,155, Hakan Özoğlu, Osmanlı Devleti Ve Kürt Milliyetçiliği, Çev. Nilay Özok-Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 87. Valilerin yetkileri için bkz. Musa Çadircı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal Ve Ekonomik Yapıları, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 17-22. Tanzimat'ın ilanından sonra idari taksimat ve valilerin yetkileri ile alakalı yeni düzenlemeler yapıldı. Bkz. Karal, Osmanlı Tarihi-VI, s. 129-131.
15. Mehmet Demirtaş, "Hakkâri'de Yerleşme Ve Nüfus, (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)", EKEV Akademi Dergisi, Yıl 11, Sayı 32, Yaz 2007, s. 288, 289. (ss 285-308)
16. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), YYE (Yıldız Esas Evrakı), 33-7, 29 Z 1288/9 Mart 1872. Demirtaş, Hakkâri'de Yerleşme Ve Nüfus", EKEV-32. s. 288, 289.
17. BOA, Y. PRK. UM (Yıldız Perakende Umumi)-3/48, 05 ZA 1297/10 Ekim 1880.
18. Kemal Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik Ve Sosyal Özellikleri, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 186.
19. Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye (1808-1975), Çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları, İstanbul 19832, s. 251.
20. BOA, Y. PRK. AZN (Adliye Ve Mezahip Nezareti Maruzatı)-4/16, 29 CA 1307/21 Ocak 1890.
21. Osmanlı İmparatorluğunun Ve Türkiye'nin Nüfusu-II, s. 33.
22. Şemsettin Sâmî, Kâmûsu'l-A'lâm, Cilt 6, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, s. 4673-4676, "Van", Yurt Ans-10, s. 7553.
23. "Van", Yurt Ans-10, s. 7553.
24. "Van", Yurt Ans-10, s. 7553.
25. Şemsettin Sâmî, Kâmûsu'l-A'lâm-6, s. 4673- 4676.
26. Maywesky, Van Ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1330, s. 97,98.
27. Demirtaş, "Hakkâri'de Yerleşme Ve Nüfus", EKEV-32, s. 302.
28. Maywesky, Van Ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği, s. 97,98.
29. BOA. Y. PRK. DH (Dahiliye)-5/84, 28 N 1310/15 Nisan 1893.
30. Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 251.
31. Mehmet Demirtaş, Doğu Anadolu Nüfus Hareketleri (93 Harbi Sonrası), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 1996, s. 170.
32. Ali Karaca, Anadolu Islahatı Ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899), Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 140, 141.
33. Salname-i Vilayet-i Van (1315/1897), Van Vilayet Matbaası, s. 204.
34. Şemsettin Sâmî, Kâmûsu'l-A'lâm-6, s. 4673- 4676.